

فعالیت تجارت‌خانه‌های آلمانی در مشهد (۱۳۲۲-۱۳۴۴ق)

➤ **جلیل قصابی گرکوه:** دانشجوی دکتری تاریخ ایران بعد از اسلام دانشگاه فردوسی مشهد (ghasabian60@gmail.com)

➤ **هادی وکیلی:** دانشیار گروه تاریخ دانشگاه فردوسی مشهد

چکیده ➤ **یوسف متولی حقیقی:** استادیار گروه تاریخ دانشگاه آزاد اسلامی بجنورد (motavali.haghighi.yosef@gmail.com) **Abstract**

The economic spirit of Germany was represented by commercial firms until the last years of the Qajar period (1322-1345 AH). The Germans had tried to find a market in order to sell their products by establishing commercial firms in most of Iran's cities, especially in Mashhad. Mashhad, as the center of Khorasan province during the Qajar period, was one of the most important cities which had great economic and commercial importance. Therefore, it was considered as an important port in northeastern Iran for the import and export of goods. By taking the excellent commercial capacity of Mashhad into account, some German merchants established businesses and commercial firms in the city.

The purpose of this descriptive-analytical study is to answer the following question: Which German firms entered the field of trading in Mashhad from 1322 AH to 1345 AH and which goods were traded? Despite the lack of sources and a detailed view in the field, the findings indicate that the most significant German commercial firms which were operating in Mashhad from 1322 AH to 1345 AH were: Wangos trading, Louisville, Petag Company, IG. The commercial firms by examining the situation in the Mashhad's market, imported jade, decorative, and luxury goods to Mashhad and exported raw materials to German factories and industries.

Keywords: Iran, Qajar period, foreign trade, Mashhad, Germany

روح اقتصادی آلمان در ایران تا سال‌های پایانی دوره قاجار (۱۳۴۵-۱۳۲۲ق) توسط تجارت‌خانه‌ها نمایانگر بود. آلمانی‌ها با تأسیس تجارت‌خانه در بیشتر شهرهای ایران به‌ویژه مشهد، به دنبال یافتن بازاری جهت فروش کالاهای تولیدی کارخانه‌های آلمان بودند. مشهد به‌عنوان کرسی‌نشین ایالت خراسان در دوره قاجار از اهمیت به‌سزای اقتصادی و تجاری برخوردار بود؛ تا آنجا که می‌توان آن را به‌عنوان بارانداز بزرگی در شمال‌شرق ایران برای واردات و صادرات کالا به‌شمار آورد. با در نظر گرفتن ظرفیت ممتاز تجاری مشهد، برخی از تجار آلمانی به تأسیس تجارت‌خانه‌ها و شرکت‌های تجاری در این شهر اقدام کردند. هدف از پژوهش حاضر با تکیه بر روش توصیفی-تحلیلی، پاسخ به این پرسش است که کدام تجارت‌خانه‌های آلمانی به عرصه تجارت مشهد از ۱۳۲۲ق تا ۱۳۴۵ق وارد گردیده و به تجارت کدام کالاها در مشهد پرداختند؟ باوجود کمبود منابع در این زمینه و مبتنی بر نگاهی جزئی‌نگر، یافته‌ها حاکی از آن است که مهم‌ترین تجارت‌خانه‌های آلمانی فعال در مشهد از ۱۳۲۲ق تا ۱۳۴۵ق تجارت‌خانه وانگهوس، لوی‌زالم، شرکت پتاگ، ای.گ. فارین و هوفمان بودند که با بررسی موقعیت بازار مشهد، کالاهای خرازی، تئینی و لوکس به مشهد وارد نموده و مواد خام را برای کارخانه‌ها و صنایع آلمان به این کشور صادر می‌کردند.

واژگان کلیدی: ایران، دوره قاجار، تجارت خارجی، مشهد، آلمان

مقدمه

آلمان به‌عنوان قدرت اقتصادی نوظهور در سده ۱۹ میلادی به دنبال اتخاذ سیاست گسترش مناطق نفوذ و سرزمین‌های مستعمراتی و مقابله با انگلستان و روسیه، درصدد ایجاد ارتباط با ایران به‌عنوان یکی از کشورهای بزرگ آسیایی بود. از سوی دیگر گروهی از رجال سیاسی ایران نیز برای ایجاد تشدید تضاد سیاسی بین روسیه و انگلیس پای قدرت‌های مقتدر و نوظهور اقتصادی از جمله آلمان نوپنیا را به‌عنوان قدرت بی‌طرف سوم به عرصه سیاسی و اقتصادی ایران باز کردند. مناسبات سیاسی و اقتصادی ایران و آلمان، مبادلات تجارتي بین دو کشور را فزونی بخشید تا جایی که باوجود محدودیت وسایل حمل‌ونقل میان آلمان و ایران، تجارت دو کشور از اواسط دوره قاجار بیش از پیش فزونی گرفت. دولت آلمان نیز درصدد یافتن بازارهای تازه‌ای برای فروش کالاهای خود بود. بدین منظور گروهی از تجار آلمانی با تأسیس تجارت‌خانه و شرکت‌های تجاری در شهرهای مختلف ایران از جمله مشهد، کالاهای ساخت کارخانه‌های آلمان را جهت فروش در بازارهای ایران وارد کرده و بخشی از مواد خام مورد نیاز کارخانه‌های آلمان را از خراسان به‌ویژه شهر مشهد تهیه می‌کردند.

پیشینه پژوهش

با بررسی‌های انجام‌شده، تاکنون درباره فعالیت تجارت‌خانه‌های آلمانی از جمله تجارت‌خانه وانگهوس، لوی‌زالم، شرکت پتاک، ای.گ. فارین و هوفمان در مشهد اواخر دوره قاجار (۱۳۴۵-۱۳۲۲ق) مطالعات دقیق و جزئی‌نگری صورت نگرفته است. در خلال پژوهش‌های که درباره مناسبات اقتصادی ایران و آلمان نوشته شده‌اند، تنها اشاراتی کوتاه به روابط سیاسی-اقتصادی ایران و آلمان شده است. چنانکه فاطمه پیرا در کتاب *روابط سیاسی-اقتصادی ایران و آلمان (بین دو جنگ جهانی)*، معصومه ارباب در کتاب *روابط ایران و آلمان در جنگ جهانی اول*، کتاب گزیده *اسناد روابط ایران و آلمان* به‌کوشش مینا ظهیرنژاد و علی نجف‌زاده در کتاب *کنسولگری‌ها، مستخدمان و مستشاران*

خارجی در مشهد آگاهی‌های محدودی درباره فعالیت تجاری آلمانی‌ها در مشهد ارائه داده‌اند.

روش پژوهش

پژوهش حاضر با توجه به کمبود منابع موجود با تکیه بر روش توصیفی بر پایه منابع کتابخانه‌ای و اسناد اداره اسناد و تاریخ دیپلماسی وزارت امور خارجه (استادوخ) و توجه بر رویکرد تحلیلی در پی شناسایی و بررسی فعالیت تجارت‌خانه‌های آلمان در بازه زمانی ۱۳۴۵-۱۳۲۲ق می‌باشد. بدین معنی که برخی از اسناد توسط سفارت آلمان در ایران و برخی دیگر به‌وسیله وزارت خارجه ایران، کارگزاری خراسان و برخی تجار و مستشاران تجاری آلمانی تهیه شده است. این اسناد شامل نامه‌های شخصی و نامه‌های رسمی و بعضاً مهرداد مبادله شده بین وزارت خارجه ایران با سفارت آلمان و کارگزاری خارجه در ایالت خراسان می‌باشد. از این‌رو، در ابتدا به‌صورت گذرا به مناسبات اقتصادی ایران و آلمان از ۱۳۲۲ق تا ۱۳۴۵ق اشاره و سپس مهم‌ترین موضوعات اثرگذار بر فعالیت تجارت‌خانه‌های آلمانی در مشهد که شامل عوامل مؤثر بر گسترش روابط اقتصادی ایران و آلمان، مشکلات تجار و تجارت‌خانه‌های آلمان در مشهد، صادرات و واردات و تجارت‌خانه‌های آلمانی به مشهد، پرداخته می‌شود.

مناسبات اقتصادی ایران و آلمان (۱۳۴۴-۱۳۲۲ق)

تا دهه‌های پایانی قرن ۱۹ میلادی کوشش چندانی برای برقراری روابط سیاسی و اقتصادی ایران با آلمان به وجود نیامد و از آنجا که دولت روسیه با نفوذ اقتصادی آلمان در ایران مخالف بود (انتنر، ۱۳۶۹: ۱۱۸) و تمایل نداشت ایران همچون عثمانی به متحدی برای آلمان تبدیل شود، روابط آلمان با ایران عملاً با رکود مواجه بود (اسپرینگ‌رایس، ۱۳۷۵: ۵۵). از نظر برخی سیاستمداران آلمانی برقراری روابط با روسیه مهم‌تر از آن بود که به خاطر ایران، خدشه‌ای در آن به وجود آید. بر این اساس تا سال ۱۳۱۶ق/۱۸۹۸م تغییر چندانی در روابط میان آلمان و ایران رخ نداد تا جایی که دولت

1. Robert Wangous
2. Louis Zoulm
3. A.G.Petag.

4. E.G. Farben

5. Karl Ferdinand Hoffmann.

گذشته از ارزان بودن به‌اندازه تولیدات روسی و انگلیسی، مرغوبیت داشت (مارتین، ۱۳۶۸: ۲۸۵؛ محمود، ۱۳۶۱: ۹۵/۶). از سوی دیگر، برخی از سیاست‌گذاران ایران با نزدیک شدن به آلمان (فشاهی، ۱۳۶۰: ۱۰۵) تلاش می‌کردند در برابر نفوذ مقتدرانه روسیه و انگلیس تعادلی به وجود آورند. اگرچه اقدام برخی دولتمردان ایران در به‌کار انداختن سرمایه آلمان در ایران از نظر روسیه عملی خصمانه بود (آدمیت، ۱۳۸۷: ۸۶/۲) و روس‌ها با هر اقدام اقتصادی آلمان مبنی بر اتصال ایران به شبکه ارتباط اقتصادی مخالفت می‌کردند (مارتین، ۱۳۶۸: ۱۱۲). با وجود این، مراودات در سطح دیپلماتیک این‌بار از جانب ایران در پاییز ۱۳۲۲ ق/۱۹۱۴ م شروع شد و توجه آلمانی‌ها را نسبت به منافعشان در ایران جلب کرد، موضوعی که تا آن زمان نقشی در ملاحظات استراتژیکی آلمان در شرق بازی نکرده بود (باست، ۱۳۷۷: ۲۸). به‌هرحال، آلمان‌ها سیاست توسعه روابط بازرگانی با ایران را بدون توجه به عکس‌العمل روس‌ها آغاز کردند.

عوامل مؤثر بر گسترش روابط اقتصادی ایران و آلمان

مناسبات اقتصادی ایران و آلمان متأثر از عوامل متعددی بود. آشنایی تجار ایران با محصولات آلمانی پیش از جنگ اول جهانی و اشتها محصولات این کشور در بازار ایران و همدلی آلمانی‌ها در هنگامه جنگ با مردم و دولت ایران، نقش مؤثری در سیاست‌های اقتصادی آلمان در ایران داشت. دولت آلمان به‌منظور نفوذ و تسلط بر ایران برای مقابله با روسیه و انگلیس از روحیه ضد انگلیسی و ضد روسی مردم ایران به نفع خود استفاده کرد (وین، ۱۳۹۷: ۲۰۷). البته، عوامل فریبی آلمان‌ها تا آنجا پیش رفت که گویا آلمان می‌خواهد جهت خلاصی از نفوذ روسیه و انگلیس به ایران مدد رساند (ایوانف، ۱۳۵۹: ۲۶). همچنین، دولت آلمان از حُسن روابط خود با دولت شوروی در جهت استفاده از راه‌های ترانزیتی در شمال ایران بهره می‌برد تا مانع از ایجاد مشکلات بازرگانی توسط سیستم انحصارطلبانه شوروی در مناطق شمالی ایران گردد (پیرا، ۱۳۷۹: ۲۰۹-۲۰۸). موفقیت آلمان‌ها در پیشبرد مقاصد اقتصادی در این مقطع زمانی به حدی بود که این دولت توانست از ۱۳۲۲ ق/۱۹۱۴ م به بعد در تجارت خارجی ایران پس از روسیه و انگلیس مقام سوم را به دست آورد و در

آلمان در سال ۱۳۱۶ ق/۱۸۹۸ م حاضر نشد به درخواست ایران درباره اعطای وام پاسخ مثبت دهد (گزیده اسناد روابط سیاسی ایران و آلمان، ۱۳۴۶: ۱۲۶). به نظر می‌رسد دولت آلمان برای جلوگیری از ابهام‌های سیاسی مبنی بر اینکه آلمان در ایران اهداف اقتصادی دنبال می‌کند و نه اهداف سیاسی، وام به ایران پرداخت نکرد (مارتین، ۱۳۶۸: ۱۷۷)، اما تمایل داشت روابط تجاری خود را با صدور کالا و سرمایه به ایران ارتقاء بخشد (فشاهی، ۱۳۶۰: ۱۰۶). در این میان، آلمان کمی بعد از روسیه و انگلیس به‌عنوان یک رقیب بالقوه در اواخر دوره قاجار در افق سیاست ایران نمایان شد (لنچافسکی، ۱۳۵۱: ۱۷۹). آلمانی‌ها «که تازه سری بلند کرده بودند» (عین‌السلطنه، ۱۳۷۷: ۲۱۰/۱/۲) مصرانه می‌کوشیدند تا در ایران جایی برای خود دست‌وپا کنند. آن‌ها برای نیل بدین منظور اولین قدم را در زمینه اقتصادی برداشتند و چندین موسسه بازرگانی و شرکت تجاری در ایران تأسیس کردند (لنوزسکی، ۱۳۵۶: ۱۶۸؛ وین، ۱۳۹۷: ۲۰۸). بعد از جنگ اول جهانی، آلمانی‌ها برنامه‌های خود را در چند محور در ایران پیش بردند: ۱. باز کردن راهی از طریق تسلط بر تشکیلات حمل‌ونقل ایران، ۲. به کار انداختن سرمایه در ایران و سرازیر کردن سیل اجناس آلمانی بعد از تسلط بر تشکیلات حمل‌ونقل ایران، ۳. کسب نفوذ سیاسی پس از به چنگ آوردن موقعیت اقتصادی، ۴. جذب ایران در حوزه نظامی به سود آلمان (لنوزسکی، ۱۳۵۶: ۱۷۳).

رشد اقتصادی آلمان که مرهون پیشرفت صنعتی جدید بود این دولت را متوجه این واقعیت ساخت که برای فروش کالاهای صنعتی‌اش و دستیابی به مواد خام، احتیاج به بازارهای جدید دارد (محمود، ۱۳۶۱: ۱۰۸/۶). باینکه دولت آلمان در ابتدا اهداف سیاسی‌اش را در ایران انکار می‌کرد، اما دیری نپایید که به چنان نفوذ معنوی دست‌یافت که در سال‌های ۱۳۳۶-۱۳۲۲ ق/۱۹۱۸-۱۹۱۴ م می‌رفت، ایران را در جبهه خویش قرار دهد (دستره، ۱۳۶۳: ۱۹-۲۰) و اگر دخالت‌های روسیه در مسدود کردن راه‌های تجاری آلمان به ایران نبود و اجازه عبور کالاهای آلمانی از راه روسیه به ایران داده می‌شد (گروه، ۱۳۶۹: ۲۷۲)، آلمان‌ها می‌توانستند در تجارت با ایران موفقیت‌های چشمگیری که به نفع هردو کشور بود، به دست آورند، زیرا کالاهای آلمان برای ایرانیان

بسیاری از شهرهای ایران تجارت‌خانه و شرکت‌های تجاری دایر کند (ایوانف، ۱۳۵۹: ۲۵).

افزون بر این، دیپلمات‌های آلمانی در گسترش مناسبات اقتصادی آلمان و ایران نقش مهمی داشتند. آن‌ها در ابتدا می‌کوشیدند تا حوزه بازرگانی آلمان را در آسیا و به‌ویژه ایران گسترش دهند و در همان حال رقابت سیاسی روسیه و انگلستان را در سرتاسر آسیا تشدید کنند. طراحان سیاست خارجی آلمان، در آغاز جنگ اول جهانی، ایران را عمدتاً به چشم یک مقر دیدبانی می‌نگریستند که از آنجا فعالیت رقبای آلمان یعنی فرانسه، روسیه و انگلستان را زیر نظر بگیرند (هاردینگ، ۱۳۷۰: ۱۸۴). دولت آلمان، بازرگانانی سیاست‌ورز برای کار در مشرق زمین تربیت کرد و به مناطقی معین در آسیا که قرار بود در آنجا فعالیت بازرگانی داشته باشند، اعزام می‌کرد. این افراد رفتار بومیان منطقه را مورد مطالعه قرار می‌دادند تا با نحوه زندگی و نیازهای آنان آشنا شوند و گزارش‌هایی از مشاهدات خود تهیه کنند. بر اساس این گزارش‌ها، تولیدکنندگان آلمانی به تولید کالا برای بازارهای مختلف می‌پرداختند (لندور، ۱۳۸۸: ۱۴۱). دولت آلمان همچنین به شرکت‌هایی که برای تجارت در ایران ساماندهی می‌شدند، کمک‌های مالی عرضه می‌کرد و آن شرکت‌ها را تشویق می‌نمود تا عملیات بازرگانی را در سرتاسر ایران گسترش دهند (وین، ۱۳۹۷: ۲۰۸).

سیاحان آلمانی نیز با در اختیار قرار دادن مشاهدات و گزارش‌های خود به بازرگانان آلمانی در توسعه مناسبات اقتصادی آلمان و ایران اهتمام داشتند. برای نمونه هوگو گروته، جهانگرد و مردم‌شناس آلمانی که باهدف مطالعات جغرافیایی، اقتصادی و تجاری در ۱۳۲۵ ق/ ۱۹۰۷ م به ایران آمده بود به بازرگانان آلمانی توصیه کرد در صادرات به ایران تنوع کالا را در نظر داشته باشند، چراکه وقتی امکان تبلیغ از طریق مطبوعات نبود، بهترین راه در شناساندن تولیدات آلمانی، تنوع در کمیت و کیفیت کالاهای صادراتی به ایران بود. او همچنین یادآور شده است که باید تجار آلمانی در نظر داشته باشند ایرانیان از حیث ذوق و سلیقه و عادت، افرادی محافظه‌کارند. اگر محصولی یک‌بار مورد پسندشان قرار گرفت، دیگر هیچ قدرتی در دنیا نمی‌تواند آن‌ها را وادار نماید نوع دیگر یا مارک دیگر یا همان محصول را از کشوری دیگر

خریداری کنند. مسئله دیگری که بازرگانان آلمانی باید به آن توجه داشته باشند، موضوع «جفت بودن» اجناس است، چون‌که ایرانیان به جفت بودن جنس فوق‌العاده اهمیت می‌دهند (گروته، ۱۳۶۹: ۱۸۵-۱۸۴). این آگاهی‌ها سبب شده بود تا ایران از منظر برخی تجار آلمانی به‌عنوان یک بازار مطلوب جهت فروش تولیدات کشورشان به‌شمار آید. برای همین منظور برخی از تجار آلمانی در ۱۳۰۲ ش از سفارت ایران در برلن درخواست کردند تا وزارت تجارت ایران، آدرس و اسامی تجارت‌خانه‌های مهم و مشهور ایران را برای داد و ستد کالاهای ایرانی با محصولات آلمان در اختیار آن‌ها قرار دهد (استادوخ: ۹، ۱۲-۲۲-۳۶-۳۷-۱۳۰۲ ش).

در این برهه، مستشاران تجاری آلمان که برای یافتن بازارهای مصرفی و فروش منسوجات خود به ایران آمدوشد داشتند، مشهد را به‌عنوان یکی از مراکز جذاب برای تأسیس تجارت‌خانه، سرمایه‌گذاری و فروش کالاهای دولت متبوعشان در نظر گرفتند. آلمان‌ها که به دنبال مسیر تجارتي شمال به جنوب ایران بودند، مسیو کورت یونگ مستشار تجاری را از استانبول به ایران اعزام کردند تا از مسیر مشهد و طبس به یزد و از آنجا مسیر کرمان، بم و بندرعباس را بررسی کند (استادوخ: ۵۰-۲-۹-۳-۱۳۲۵ ق). مسیو کورت یونگ در شعبان ۱۳۲۵/ دسامبر ۱۹۰۷ برای کسب اطلاعات تجارتي، سفر شش‌ماهه‌ای را از استانبول به ایران آغاز کرد. وی در این مسافرت از طریق شهرهای باطوم، تفلیس، باکو و عشق‌آباد داخل خاک ایران شد و از آنجا به شهرهای شیروان، قوچان، مشهد، قائن، بیرجند، یزد، کرمان، بم، بندرعباس، بندرلنگه، بندر بوشهر و شیراز رفت. وی سپس از شیراز به بوشهر، محمره، بصره و بغداد، عزیمت کرد و از بغداد به کرمانشاه، همدان، اصفهان، سلطان‌آباد، کاشان، قم، تهران، قزوین، تبریز و خوی مسافرت کرد و از راه بایزید و ارزروم به‌طرف طرابوزان عزیمت نمود. پیش از این سفارت آلمان در نامه‌ای از وزارت خارجه ایران درخواست کرد به حکام ولایات سفارش کند تا مسیو یونگ، به سهولت و سلامت مسیر مسافرت را به انجام برساند (استادوخ: ۱۱۸-۹/۳-۱۳۲۵ ق). علاءالسلطنه، وزیر خارجه ایران نیز در این راستا، سفارش‌نامه عمومی به حکام ایالت‌ها و مأمورین ارسال کرد (استادوخ: ۱۱۹-۳-۹-۳-۱۳۲۵ ق). وی به رکن‌الدوله، والی خراسان،

افزون بر این شخص، دکتر پوزین^۱ آلمانی نماینده شرکت فابریک (لوسیوس-پرونیک) در صفر ۱۳۳۲/ق/۱۹۱۴م از طریق انزلی به رشت، قزوین و از آنجا به همدان، اصفهان، شیراز، کرمانشاه، عراق و تهران مسافرت کرد و از تهران عازم مشهد شد. وی مسیر تهران به مشهد را با اتومبیل طی کرد. او اولین فردی است که مردم خراسان را با هیکل و شمایل اتومبیل آشنا نمود. دکتر پوزین در مسیر تهران به مشهد، راه شریف‌آباد تا مشهد را که تازه تعمیر شده بود به راهی صاف و قابل‌تحسین در ایران تعبیر می‌کند. دکتر پوزین بعد از یک ماه توقف در مشهد از مسیر تربت و طبس به کرمان رفت و از آنجا از طریق یزد و اصفهان عازم بغداد شد (نوبهار، ۱۳۳۲: س ۲، ش ۶: ۴). با اینکه مأموریت دکتر پوزین در ایران ارتباط مستقیم با برنامه‌های دولت آلمان در جنگ اول جهانی داشت (نجف‌زاده، ۱۳۹۴: ۶۷۴) اهمیت مسئله تجارت در رویکردهای دولت آلمان در ایران به‌ویژه مشهد در رقابت تجاری با روسیه و انگلیس قابل بحث است. چراکه دکتر پوزین و سایر سیاحان و جهانگردان آلمانی در ورود به ایران به بررسی راه‌ها، شیوه زندگی، علایق و خواست‌های مردم توجه می‌کردند و در گزارش‌های خود به آن می‌پرداختند.

مشکلات تجار و تجارت‌خانه‌های آلمانی در مشهد

افزایش نفوذ و حضور نیروهای آلمانی در ایران که تهدیدی برای انگلیس و روسیه محسوب می‌شد (دیکسون، ۱۳۹۲: ۲۷) با مخالفت و کارشکنی آن دولت‌ها همراه بود. انگلیسی‌ها برای آنکه تجارت آلمان را با ایران کاهش دهند از هر وسیله‌ای بهره می‌گرفتند (کشف‌تلبیس، ۱۳۳۶: ۴۶). اظهارات اسپرینگ‌رایس، سفیر انگلیس در ایران که مؤید افزایش نفوذ آلمانی‌ها در ایران است از دولتمردان انگلیس می‌خواهد برای جلوگیری از افزایش نفوذ آلمان در ایران چاره‌ای بیندیشند. او در این‌باره با اظهارنظری معطوف به آینده آورده است: «در سال‌های آینده آلمان‌ها ممکن است جای ما انگلیسی‌ها را بگیرند و نفوذ و پرستیژشان بر تمام دولت‌های دیگر بچربد» (اسپرینگ‌رایس، ۱۳۷۵: ۱۵۵). روس‌ها نیز از ورود آلمان به صحنه سیاست و اقتصاد ایران

جلوگیری می‌کردند (همان: ۵۵). در این باره، دابیژا^۳، سرکنسول روسیه در مشهد، در ۱۳۳۰/ق/۱۹۱۱م نسبت به افزایش قدرت اقتصادی آلمان در مشهد به دولت روسیه پیشنهاد کرد، برای بسته‌های حاوی کالاهای بازرگانی آلمان، گمرک خاصی در نظر بگیرند (اتنر، ۱۳۶۹: ۱۱۸) تا از این طریق مانع از ورود کالاهای آلمانی به بازار ایران در مشهد شوند.

حضور گسترده اتباع آلمانی در ایران که مؤید افزایش قدرت اقتصادی و سیاسی آلمان در اواخر دوره قاجار در ایران است، تجارت‌خانه‌های آلمانی را با مشکلاتی در خراسان به‌ویژه در مشهد مواجه کرد. با شروع جنگ اول جهانی، حضور نیروهای متخاصم در ایران و از آن میان خراسان و مشهد افزایش یافت و این در شرایطی بود که «خراسان در آتش قحطی و ناامنی مشغول سوختن بود» (شرق‌ایران، ۱۳۳۶: س ۳، ش ۷: ۱). حضور نیروهای نظامی روسی و انگلیسی در مسیر راه‌های منتهی به مشهد و نیز افزایش فعالیت سارقان و راهزنان داخلی باعث مسدود شدن راه‌های تجاری این شهر شده بود (چمن، ۱۳۳۵: س ۲، ش ۳۶: ۱). همچنین، حضور نیروهای آلمانی در خراسان و تعقیب آن‌ها توسط نظامیان روس باعث افزایش وحشت و ناامنی گردیده بود (رعد، ۱۳۳۳: س ۶، ش ۱۶۷: ۱). حضور برخی از تجار آلمانی در خراسان با مخالفت‌های آشکار روس‌ها همراه بود. نظامیان روسی در شهرهای خراسان به دستگیری، توقیف و بعضاً قتل برخی از تجار آلمانی می‌پرداختند. برای نمونه دو تاجر آلمانی به نام والتر آگر^۴ در مشهد و ارد والری^۵ مدیر تجارت‌خانه زرقاقن در تربت (حیدریه) دستگیر و در کنسولگری روس توقیف شدند. سفارت آلمان از وزارت خارجه ایران خواستار رفع توقیف تجار آلمانی شد (استادوخ: ۲-۷۳-۶۶-۱۳۳۳ق). والتر آگر از طرف فن کاردروف، وزیر مختار آلمان در ایران برای همکاری آلمان و ایران به مشهد اعزام شده بود (ارباب، ۱۳۸۳: ۱۱۷). محتشم‌السلطنه، وزیر خارجه ایران، در نامه‌ای به سفارت روسیه به اقدامات مأمورین آن دولت اعتراض کرد (استادوخ: ۲-۷۳-۶۶-۱۳۳۳ق)، با این‌حال مکاتبات و مذاکرات با

3. Walter Egar

4. Ered Valri

1. Pawesin

2. Dobizah

ایرانی مانند روده، پوست، پشم، پنبه، گندم و جو را از مشهد به آلمان و سایر کشورهای اروپایی و امریکا صادر می‌کردند.

شرکت فرش پتاگ^۱

در اواخر دوره قاجار، واپسین گروه از سرمایه‌گذاران و بازرگانان خارجی که به سرمایه‌گذاری در صنعت فرش ایران علاقه‌مند شدند، آلمانی‌ها بودند. سرمایه‌گذاری آلمان‌ها در صنعت فرش ایران با «شرکت فرش ایران» موسوم به «پتاگ» آغاز شد (ملائی و اتحادیه، ۱۳۹۷: ۸۶). مرکز اصلی شرکت فرش پتاگ در برلن بود. این شرکت که مورد حمایت یارانه‌های دولت آلمان بود (وین، ۱۳۹۷: ۲۰۸)، شعبه‌های نمایندگی در شهرهای سلطان‌آباد، همدان، کرمان، مشهد و تبریز دایر کرد (میراحمدی، ۱۳۶۶: ۷۱-۷۲). دولت آلمان قبل از جنگ اول جهانی هرساله در حدود ۱۰ میلیون مارک، قالی ایران خریداری می‌کرد و با تأسیس شرکت فرش پتاگ از واسطه‌های خارجی بی‌نیاز شد (لنچافسکی، ۱۳۵۱: ۱۸۰؛ لیتن، ۱۳۶۷: ۱۵۶-۱۵۵). عملیات تجاری شرکت فرش پتاگ شامل عقد قرارداد کنترات با بافندگان محلی و ایجاد کارگاه‌های قالی‌بافی، صادرات فرش به اروپا و امریکا (استادوخ: ۱۸-۲۵-۴-۱۳۲۳ق) و واردات نیل مورد احتیاج صنعت فرش ایران از آلمان بود (استادوخ: ۸-۱۱-۲۳-۱۳۲۸ق). شرکت فرش پتاگ یک کارگاه پشم‌ریسی و رنگرزی (ملائی و اتحادیه، ۱۳۹۷: ۸۶) نیز در کنار کارگاه‌های قالی‌بافی داشت. بنابراین، فعالیت شرکت فرش پتاگ که در مشهد شعبه‌ای دایر کرده بود، چند وجه داشت. شرکت مزبور، با قالی‌بافان جهت تولید قالی قرارداد می‌بست و سعی می‌کرد طرح‌ها و رنگ‌های مورد نظر شرکت را در قالی‌های تولیدی استفاده کند. از سویی دیگر قالی‌های تولیدی در کارگاه‌های قالی‌بافی مشهد را به‌طور مستقیم به اروپا و امریکا صادر می‌نمود.

شرکت ای.گ. فارین^۲

شرکت ای.گ. فارین در حوزه رنگرزی فرش در ایران فعالیت داشت. بنا بر گزارش ناظران، در زمان جنگ اول جهانی،

صنعت فرش ایران را شرکت آلمانی ای.گ. فارین به تحرک درآورده بود. شعبه‌ای از شرکت ای.گ. فارین برای فروش مواد رنگرزی در مشهد دایر شده بود و نمونه‌های آن را به‌طور رایگان میان رنگران مشهد تقسیم می‌کرد. مواد مزبور از قرمزخانه، پوست گردو، پوست انار و دیگر مواد رنگ‌کننده گیاهی سنتی بسیار ارزان‌تر و مؤثرتر بود. به نظر می‌رسد فعالیت شرکت آلمانی ای.گ. فارین با موفقیت همراه نبوده است، چراکه پس از مدت کوتاهی قالی‌بافان مشهدی به رنگ‌های طبیعی محصول هند روی آوردند (وین، ۱۳۸۳: ۲۷۸).

شرکت اونداج برمن^۳

موسسه اونداج برمن، شرکتی آلمانی بود که فعالیت خود را از سال ۱۳۲۲ق/۱۹۱۳م در تهران آغاز نمود. آلمان‌ها شعبه‌هایی از موسسه مزبور را در مشهد، عشق‌آباد و مرو نیز دایر کردند. هدف از دایر کردن این قبیل مؤسسات و تجارتخانه‌های آلمانی در سال‌های بحرانی جنگ جهانی اول و پس از جنگ، تلاش برای یافتن بازارهای تازه بود (پیرا، ۱۳۷۹: ۲۰۶)؛ اما به دلیل کمبود اطلاعات در منابع، آگاهی‌های موجود، مشخص نمی‌کند تجارتخانه‌های ازاین‌دست در چه حوزه‌های فعال بودند و تا چه سال‌هایی در مشهد فعالیت داشته‌اند.

تجارتخانه وانگهوس^۴

تجارتخانه روبرت وانگهوس در سال ۱۳۲۲ق/۱۹۰۴م در هامبورگ تأسیس شد (لنچافسکی، ۱۳۵۱: ۱۸۰). این تجارتخانه آلمانی در اغلب ولایات ایران در دوره قاجار شعبه تجارتی داشت. مسیو آدولف فرانک^۵ نماینده تجارتخانه وانگهوس برای تأسیس شعبه تجارتی در سال‌های پایانی دوره قاجار عازم مشهد شد (استادوخ: ۴۲-۱۲-۳۵-۱۳۰۰ش). برای این منظور سفارت آلمان یادداشتی در ۱۱ اسد ۱۳۰۱/ اوت ۱۹۲۲ به وزارت خارجه ایران نوشت که دارالتجاره آلمانی روبرت وانگهوس به ریاست مسیو آدولف فرانک در مشهد به‌تازگی افتتاح شده است (استادوخ: ۳۵-۱۲-۳۵-۱۳۰۰ش).

1. A.G.Petag.
2. E.G. Farben
3. Undutsch Bremen.

4. Robert Wanokhous
5. Adolf Franke

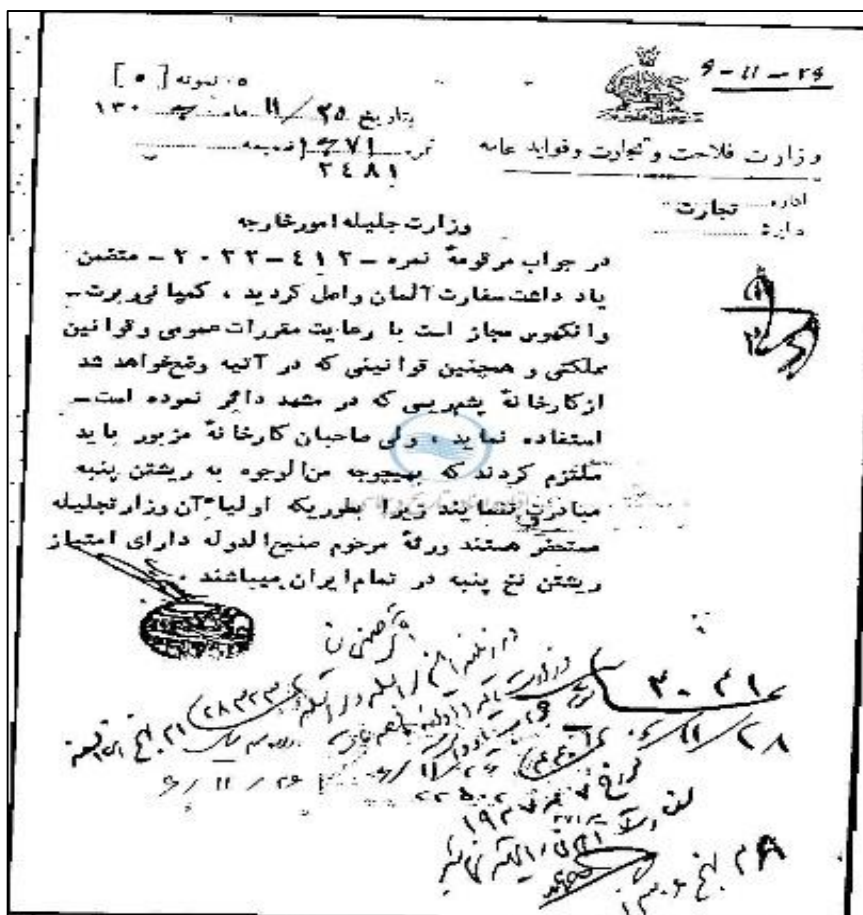
۱۳۰۰ ش). آدلف فرانک از طریق روسیه به خراسان وارد شد. کارگزاری مشهد به وزارت خارجه اطلاع داد: آدلف فرانک برای تجدید مناسبات تجاری ایران و آلمان از راه روسیه به ایران وارد شده است (استادوخ: ۱۳۰۰-۳۵-۱۲-۴۶ ش). آدولف فرانک به کارگزار خراسان نوشت: شعبه اصلی تجارت‌خانه وانگهوس در هامبورگ و برلین مستقر است. وی برای دایر کردن شعبه‌ای در مشهد به خراسان آمده است. این تجارت‌خانه در شهرهای دیگری از جمله بغداد، بصره، بندرعباس، بوشهر، بندرلنگه و بحرین تجارت‌خانه داشت. اما در نتیجه جنگ اول جهانی شعبات تجارت‌خانه مزبور متوقف شده بود. آدولف فرانک بر این باور بود، پس از پایان جنگ، دو کشور ایران و آلمان تلاش خواهند کرد تا مناسبات تجارتی خود را از مسیر روسیه احیاء کنند. از این‌رو، شعبات تجارت‌خانه تهران باید از طریق مناسبات محلی در سایر ولایات نیز دایر شود. آدلف فرانک به دنبال آن بود که بدانند،

چه نوع مال‌التجاره‌ای را از ایران خریداری نموده و خارج نماید (استادوخ: ۱۳۰۰-۳۵-۱۲-۳۷ ش). با پیگیری‌های که آلمانی‌ها انجام دادند در ۱۳۰۴ ش امتیاز دایر کردن کارخانه برای تجارت‌خانه آلمانی وانگهوس در مشهد صادر شد. تجارت‌خانه وانگهوس یک دستگاه کارخانه ریسمان‌بافی/پشم‌ریسی تأسیس نمود (استادوخ: ۱۳۰۶-۵۹-۱-۱ ش). امتیاز کارخانه پشم‌ریسی از طرف مائور هال، پیشکار مالیه خراسان به کمپانی روبرت وانگهوس واگذار شد (استادوخ: ۱۳۰۶-۵۹-۱-۷ ش). وزارت فلاح و تجارت و فواید عامه در ۲۵ بهمن ۱۳۰۶ به وزارت خارجه نوشت، کمپانی روبرت وانگهوس مجاز است با رعایت مقررات و قوانین ایران از کارخانه پشم‌ریسی که در مشهد دایر نموده است استفاده نماید. اما باید ملتزم باشند به هیچ‌وجه به رشتن پشم مبادرت نمایند زیرا امتیاز رشتن نخ‌پنبه در تمام ایران در اختیار ورثه صنایع‌الدوله است (استادوخ: ۱۳۰۶-۵۹-۱-۸ ش).

پرونده شماره خراسان بزرگ

تابستان ۱۳۹۸ شماره ۳۵

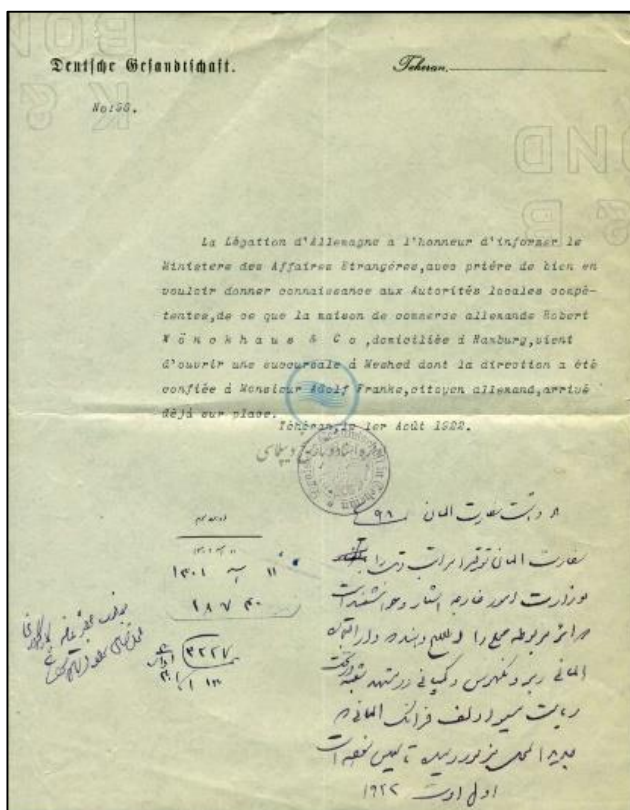
۲۹

واگذاری امتیاز کارخانه پشم‌ریسی به تجارت‌خانه وانگهوس در مشهد (استادوخ: ۱۳۰۶-۵۹-۱-۸ ش)

در این سال‌ها مسیو زیگموند^۱ مستشار تجاری و نماینده تجارتخانه وانگهوس برای ایجاد کارگاه صباغی به مشهد اعزام شد. تجارتخانه وانگهوس مکتوبی در ۲۷ ذی‌عقده ۱۳۴۲ ق به کارگزار خراسان ارسال کرد که «مسیو زیگموند برای تعلیم علم صباغی به مشهد آمده است [...] لازم است از حضرات صباغ‌ها دعوت و مقدمات در یک مجلس مذاکره و قرارداد کاری داده شود» (استادوخ: ۱۰-۱-۳۶-۱۳۰۳ ش). مسیو زیگموند نماینده تجارتخانه وانگهوس که برای تأسیس کارخانه صباغی به مشهد مأمور شده بود، مجلسی مشورتی

با حضور صباغان تشکیل داد (استادوخ: ۹-۱-۳۶-۱۳۰۳ ش). به دنبال این مسئله، کارگزار کل خراسان و سیستان به تجارتخانه وانگهوس پاسخ داد: نمی‌تواند بدون اطلاع اداره فواید عامه راجع به تأسیس کارخانه رنگرزی/صباغی اقدام نمایند (استادوخ: ۵-۱-۳۶-۱۳۰۳ ش). سرانجام اداره مالیه خراسان در شهریور ۱۳۰۳ قطعه زمینی جهت احداث انبار به تجارتخانه وانگهوس آلمانی به اجاره داد تا کارخانه نخریسی برای قالی‌بافی ایجاد نماید (استادوخ: ۱، ۲-۲۳-۴-۱۳۰۵ ش).

یادداشت سفارت آلمان مبنی بر تأسیس شعبه تجارتخانه وانگهوس در مشهد (استادوخ: ۳۵-۱۲-۳۵-۱۳۰۰ ش)

تجارخانه لوی‌زالم^۲

تجارخانه لوی‌زالم، از دیگر تجارتخانه‌های آلمانی فعال در مشهد بود. این تجارتخانه به تجارت پوست، پشم، پنبه و سایر امتعه در مشهد می‌پرداخت. در جریان اغتشاش مشهد در محرم ۱۳۲۳ ق/ ۱۹۰۵ م تجارتخانه لوی‌زالم دچار آسیب شد. بر اساس اسناد موجود، علت اغتشاش مشهد، رفتن زنی مسلمان به کاروانسرای آرامنه و درگیری مردم مشهد با

آرامنه بود. سفارت آلمان از وزارت خارجه ایران درخواست کرد: مال‌التجاره موجود در کمپانی حمل‌ونقل بیرو که از بین رفته بود متعلق به تجارتخانه آلمانی لوی‌زالم است. آن‌ها مبلغ سی‌ویک هزار تومان به‌عنوان غرامت مطالبه کردند (استادوخ: ۶۲-۲-۹-۳-۱۳۲۵ ق). سفارت روسیه در ۱۱ جمادی‌الاول ۱۳۲۴ / ۲ مارس ۱۹۰۶ به وزارت خارجه ایران نوشت: در اغتشاش مارس ۱۳۲۳ ق/ ۱۹۰۵ م در مشهد

1. Sigmund.

2. Louis Zoulm

۱۳۲۵ تجارت‌خانه لوی‌زالم به اسم تجارت‌خانه روسی شناخته می‌شد. در این صورت چنانچه مالی از آن تجارت‌خانه برده باشند، از تجارت‌خانه روس بوده و مذاکرات باید توسط سفارت روس انجام شود (استادوخ: ۱۳۲۵-۳-۹/۲-۷۶ ق). علاوه بر این، چون مسبب آتش‌سوزی، طلبه بادکوبه‌ای تبعه روس یعنی شیخ احمد بود، این مسئله توسط دولت‌های روس و ایران حل‌وفصل می‌شد (استادوخ: ۳-۹/۲-۶۴-۱۳۲۵ ق). در صورتی‌که تجارت‌خانه لوی‌زالم آلمانی باشد، لازم است، سفارت آلمان در این خصوص با سفارت روس مذاکره و موافقت نموده و وزارت خارجه ایران، تجارت‌خانه مزبور را تجارت‌خانه آلمانی بشناسد (استادوخ: ۳-۹/۲-۷۹-۱۳۲۵ ق).

سفارت آلمان در ۱۱ رجب ۱۳۲۶ / ۱۹۰۸ م از وزارت خارجه ایران پرداخت غرامت تجارت‌خانه لوی‌زالم را درخواست کرد. در بخشی از درخواست سفارت آلمان اشاره شده است؛ در اغتشاش ۱۳۲۲ ق / ۱۹۰۵ م در مشهد مقداری مال‌التجاره تجارت‌خانه آلمانی لوی‌زالم مشتمل بر پوست گوسفند-پشم و غیره به غارت رفته است. اولیای دولت ایران خسارت وارده بر تجارت‌خانه لوی‌زالم را به این عنوان رد کرده بود که تجارت‌خانه مزبور تاکنون به تجارت‌خانه روسی معرفی می‌شد. در صورتی‌که دولت آلمان تجارت‌خانه لوی‌زالم را یک تجارت‌خانه آلمانی می‌دانست و این‌گونه استدلال می‌کرد که درست است که مقر اصلی تجارت‌خانه لوی‌زالم، شهر قازان روسیه است اما صاحبان تجارت‌خانه دو برادر و تبعه آلمان هستند. حتی طبق اسناد رسمی دفتر سفارت روسیه این تجارت‌خانه آلمانی قید شده است. چون دولت آلمان در مشهد، کنسولگری نداشت، لوی‌زالم خسارت‌های مادی را توسط کنسولگری روسیه دنبال کرده است؛ بنابراین، لوی‌زالم تبعه روس محسوب نمی‌شود. از آنجاکه به تجارت‌خانه لوی‌زالم در موقع اغتشاش مشهد ضرر کلی وارد شده است، اکنون رسماً درخواست رسیدگی و اعاده خسارت تجارت‌خانه لوی‌زالم می‌شود (استادوخ: ۳-۹/۲-۷۶-۱۳۲۶ ق). در پاسخ علاء‌السلطنه، وزیر خارجه ایران آمده است؛ با توجه به این‌که سفارت و کنسولگری روسیه اقدام به اعاده خسارت

مال‌التجاره تجارت‌خانه لوی‌زالم مقیم شهر قازان (کازان)^۱ روسیه مشتمل بر پوست گوسفند، پشم و اجناس دیگر در مشهد به سرقت رفته و خسارتی به این تجارت‌خانه رسیده است. بر اساس جلسه برگزار شده در کارگزاری مشهد مبلغ خسارت ۵۱/۶۱۳ مناط روسی معادل ۳۰/۹۶۷ تومان معین شده بود (استادوخ: ۳-۹/۲-۶۹-۱۳۲۵ ق).

دولت ایران در پاسخ به این ادعا گفته بود خسارت را پرداخت نخواهد کرد، مگر آنکه ابتدا دولت روسیه خسارت وارده به اتباع ایرانی را در اغتشاش روسیه، به آن‌ها پرداخت کند. این پاسخ در مقابل تجارت‌خانه‌های روسیه منطقی بود، اما نمی‌توان آن را به تجارت‌خانه آلمانی لوی‌زالم تسری داد. چون صاحبان تجارت‌خانه مزبور تبعه آلمان بودند. بر این اساس، دولت ایران باید مطابق توافقات، معادل آن خسارت را که کارگزاری مشهد قبول کرده است، بپردازد. این توافق در مورد اتباع ایرانی ساکن آلمان هم صدق می‌کرد که اگر به اتباع ایرانی در آلمان در حین یک اغتشاش، خسارت وارد می‌شد، دولت آلمان خسارت وارده به اتباع ایرانی را پرداخت می‌کرد (استادوخ: ۳-۹/۲-۶۹-۱۳۲۵ ق). وزیرمختار روس مدعی بود: چون تجارت‌خانه لوی‌زالم در شهر قازان روسیه مستقر است و دولت روسیه تجارت‌خانه مزبور را تحت حمایت خود دارد، دولت ایران باید این خسارت را به واسطه دولت روسیه پرداخت کند. روس‌ها با وجود این‌که تجارت‌خانه لوی‌زالم در اصل یک تجارت‌خانه آلمانی بود و صاحبان آن دو برادر به نام‌های فردیناند زالم مقیم شهر بُن^۲ در آلمان و لوی‌زالم مقیم شهر قازان در روسیه و هر دو نفر بدون شک تبعه آلمانی بودند که اموال آن‌ها در مشهد به تاراج رفته بود، از دولت ایران خواستند قبول پرداخت این خسارات را کتباً به آن‌ها اعلام کند (استادوخ: ۳-۹/۲-۷۱-۱۳۲۵ ق). مشیرالدوله، وزیر خارجه ایران برای پی‌گیری این مسئله به منتخب‌الملک، کارگزار خراسان در ۹ رجب ۱۳۲۴ نوشت: در اغتشاش ۱۳۲۲ ق مال‌التجاره تجارت‌خانه لوی‌زالم مقیم شهر قازان روسیه سرقت شده است. بررسی کنید، تجارت‌خانه مزبور و صاحبان آن روسی هستند یا آلمانی؟ (استادوخ: ۳-۹/۲-۷۰-۱۳۲۵ ق). طبق تحقیقات وزارت خارجه ایران در ۲۷ ربیع‌الاول

متعلق به اتباع آلمان است، مسئله خسارت تجارتخانه لوی‌زالم رفع و حل خواهد شد (استادوخ: ۱-۲۲-۴-۱۳۲۶ق).

تجارتخانه لوی‌زالم کرده بود و در وزارت خارجه ایران هم تجارتخانه لوی‌زالم به تجارتخانه روسی معرفی شده بود تاکنون به سفارت آلمان پاسخی جهت رفع این مسئله اعاده نشده است. اکنون که مشخص شد تجارتخانه لوی‌زالم

نامه سفارت آلمان به وزارت خارجه ایران درباره پرداخت خسارت به تجارتخانه لوی‌زالم (استادوخ: ۱۳۲۵-۲-۹/۲-۶۳-۱۳۲۵ق)

تجارتخانه هوفمان

برخی از تجارتخانه‌های آلمانی فقط وارد کننده فراورده‌های اروپایی به مشهد بودند و منابع درباره صادرات این قبیل تجارتخانه‌ها هیچ‌گونه آگاهی به دست نمی‌دهند. به دلیل نوع فعالیت این شرکت‌ها، لزومی نداشت در ایران مبالغ زیادی سرمایه‌گذاری کنند، چون یک دفتر کوچک و یا مغازه برای داد و ستدهای تجاری کافی بود. مغازه انیورسال کارل هوفمان نمونه‌ای از شرکت‌های آلمانی بود که در عشق‌آباد با واردات کالاهای اروپایی سر و کار داشت و شعبه‌های از آن در مشهد، قوچان و مرو فعال بود (لتین، ۱۳۶۷: ۱۵۹-۱۵۸). کارل هوفمان، تاجر آلمانی مغازه خود را در کوچه ارگ مشهد (تازه‌بهار، ۱۷ صفر ۱۳۲۹: ۱س، ۱ش: ۵۳) برای افتتاح تجارتخانه از حاج غلامعلی اسکویی (استادوخ: ۱۸-۶-۶۶-

۱۳۲۸ق) اجاره کرده بود. افتتاح مغازه توسط اتباع خارجی در مشهد، متضمن اجازه کارگزاری بود. کارل هوفمان در زمان میرزا محمدخان، کفیل کارگزاری مشهد، تجارتخانه خود را افتتاح نمود (استادوخ: ۱۳-۴۴-۴۱-۱۳۲۷ق). تجارتخانه هوفمان در واردات کالا به مشهد تنوع کالا را در نظر می‌گرفت. این تجارتخانه صفحه گرامافون، تار، سیم تار، ساز، تار کوچک، کاغذ نوت ساز، ساز دستی، زیر ویالون، روغن ویالون؛ قوری، نعلبکی، استکان، قندان، گلاب‌پاش، شیرینی‌خوری، چای‌دان، جا تخم‌مرغی، چرخ‌خیاطی، سیم، قرقه سیم، شیشه، روغن‌دان، سبد دستی، شمعدان، جای سفیداب، بادبزن، صندلی، دفتر، دفتر بچه‌گانه، چسب، جای چسب، خط‌کش، مداد، مدادپاک‌کن، کاغذ، کاغذ عکس، کاغذ پاره‌کن، دسته قلم، قلمدان چوبی، میخ

تاجر آلمانی پس از مشاهده این واقعه برای طرفداری و محافظت کودک آمده که مورد حمله قزاق‌ها قرار می‌گیرد» (رعد، ۱۶ محرم ۱۳۳۲، س ۶، ش ۲۳: ۲). روزنامه بامداد روشن شرحی دیگر از ماجرای قتل تاجر آلمانی آورده است: «این‌طور که معلوم شده، هوفمان به قزاق روسی قاتل گفته بود، به‌زودی تزار باید کفش‌های قیصر را پاک نماید» (ارباب، ۱۳۸۳: ۱۰۱؛ نجف‌زاده، ۱۳۹۴: ۶۷۸). باوجود آگاهی‌های داده‌شده، علت واقعی قتل تاجر آلمانی، به‌طور دقیق مشخص نیست.

سفارت آلمان در ۱۰ ذیحجه ۱۳۳۲ در اعتراض به قتل هوفمان در مشهد به وزارت خارجه ایران نوشت: «ناگوارترین بی‌رحمی نسبت به یکی از تجار آلمانی ساکن مشهد به‌عمل‌آمده است، از ایالت خراسان بخواهید تدابیر بهتری در حفظ تبعه آلمان ساکن خراسان معمول دارند» (سپهر، ۱۳۶۲: ۹۴). به دنبال این موضوع، علاء‌السلطنه، وزیر خارجه در ۱۰ ذیحجه ۱۳۳۲ ق. به کارگزاری مشهد دستور داد: «در محافظت اموال و متروکات مسیو هوفمان در مشهد مواظبت نموده و لازم است که اموال و دارائی هوفمان بااطلاع رئیس تلگراف‌خانه، حکومت و کارگزاری، مهر و محفوظ بماند» (کتاب‌سبز، ۱۳۶۳: ۱۶). در ۱۲ ذیحجه ۱۳۳۲ علاء‌السلطنه، وزیر خارجه ایران، درباره قتل هوفمان در مشهد به سفارت آلمان نوشت: اولیاء دولت ایران از حفاظت و حراست اتباع دولت آلمان خودداری نکرده‌اند و حتی‌المقدور رعایت حقوق آن‌ها را منظور می‌دارند. بر اساس گزارش‌های جدید؛ مرتکبین روس دستگیر و برای تنبیه و مجازات در محکمه نظامی توسط دولت روس، به تاشکند فرستاده شده‌اند. اموال و متروکات مسیو هوفمان نیز در قوچان و سبزوار تحت نظارت و حفاظت کارگزاری، حکومت و رئیس تلگراف‌خانه آن مراکز قرار داده شده است (همان: ۲۳-۲۴). در مشهد نیز، محقق‌الدوله، کارگزار بعدی خراسان، امور تجاری و اشیاء تجارت‌خانه هوفمان را تحت نظر گرفت (استادوخ: ۱۳۳۸-۶۶-۶-۲۳ ق).

بعد از قتل هوفمان، برادرش مسیو فیدر هوفمان^۱ که در مشهد حضور داشت، درب تجارت‌خانه را در حضور مأمورین

کاغذ، مرکب، مرکب کویپه، کارت‌پستال، شیشه عینک، توتون، جعبه توتون، قوطی سیگار، جاسیگاری، زیر سیگار، آیینه، بادبزن، سنجاغ، کیف، جای پول، صندلی، طوق دوچرخه، زنگ دوچرخه، لاستیک دوچرخه، زین دوچرخه، توپ بازی، سوت، بنزین، روغن چراغ، متر فلزی، تراز، فشنگ خالی، باروت، ساچمه و انواع البسه به مشهد وارد می‌کرد (استادوخ: ۲۹/۱، ۶-۶-۶۶-۱۳۳۸ ق).

کارل فردیناند هوفمان، تاجر آلمانی به‌وسیله سالدات‌های روسیه در مشهد در ۶ ذیحجه ۱۳۳۲ ق/۱۹۱۴ م به قتل رسید. این مسئله نمونه بارزی از دخالت نیروی نظامی روسیه در امور داخلی ایران بود که تعقیب و کشتار غیرنظامیان آلمانی را به دنبال داشت. معززالدوله، کارگزار مشهد، شرح واقعه قتل تاجر آلمانی توسط سالدات‌های روسیه را به وزارت خارجه ارسال کرد که سه نفر سالدات روس به تجارت‌خانه هوفمان تبعه آلمان وارد شده و با وارد کردن چند زخم با قداره به سر و پشت او موجب قتل تاجر آلمانی شده‌اند (کتاب‌سبز، ۱۳۶۳: ۳۳، ۱۲). علاء‌السلطنه، وزیر خارجه ایران، در ۸ ذیحجه ۱۳۳۲ در اعتراض به حرکات خلاف قانون و اقدامات بی‌رویه نظامیان روسیه در مشهد به سفارت روسیه تأکید کرد؛ برای جلوگیری از این قبیل اتفاقات، دستور دهید، نظامیان روس، اتباع خارجی مقیم ایران را محترم بدارند و نسبت به آن‌ها حرکت سوء ننمایند، چون تکرار این حرکات، سبب نفرت عمومی خواهد شد (همان: ۱۴-۱۳). کشته شدن تاجر آلمانی در مشهد به دست قوای روس یکی از موارد بی‌شمار تخطی روسیه از بی‌طرفی ایران در جنگ اول جهانی بود (نیدرمایر، ۱۳۶۳: ۵۱؛ نجف‌زاده، ۱۳۹۴: ۶۷۸).

برخی از مطبوعات ایران، قتل تاجر آلمانی توسط نظامیان روسیه را به «واقعه ناگوار در مشهد» تعبیر کردند (عصرجدید، ۱۱ ذیحجه ۱۳۳۲: ش ۵: ۲) و دلایل متفاوتی از قتل تاجر آلمانی در گزارش‌های خود ارائه دادند. روزنامه رعد در مورد قتل هوفمان نوشته است: «طبق مکتوب رسیده از مشهد، کودک روزنامه‌فروشی در میدان ارگ در هنگام غروب اخباری در مورد فتح و پیروزی آلمان با صدای بلند اعلام می‌نموده است که مورد حمله قزاق‌های روسی قرار می‌گیرد.

کارگزاری، ایالت و نظمیہ باز می‌کرد و برخی اشیاء فاسدشدنی را به فروش می‌رساند (استادوخ: ۶۳-۶۶-۱۳۲۸ق). پس از مدتی، والنتین هوفمان^۱، پسر کارل فردیناند هوفمان عازم مشهد شد. در این ایام تجارت‌خانه هوفمان در مشهد به مرکزی برای تجمع طرفداران آلمان تبدیل شده بود. والنتین هوفمان، اخبار تلگرافی سفارت آلمان را در مشهد منتشر می‌کرد. بدین سبب سالدات‌های روسی او را به اتهام جاسوسی دستگیر و به روسیه تبعید کردند (اریاب، ۱۳۸۳: ۱۰۱؛ نجف‌زاده، ۱۳۹۴: ۶۷۸). مدیریت تجارت‌خانه مزبور در مدت چهار سالگی که والنتین هوفمان در روسیه اسیر بود بر عهده مهدی‌خان گماشته کارگزاری بود. وی بدون آن‌که صورت حسابی داشته باشد، مقداری از مال‌التجاره موجود را به فروش رسانده بود (استادوخ: ۴۲-۶۶-۱۳۲۸ق). دستگیری والنتین هوفمان در مشهد اعتراض سفارت آلمان را در ۱۵ ژوئیه ۱۹۱۵م. در پی داشت (گزیده اسناد روابط ایران و آلمان، ۱۳۶۰: ۲۵۶/۱) و این سفارت در یادداشتی کلیه خسارات وارده بر تجارت‌خانه هوفمان را از دولت ایران مطالبه نمود. چند سال بعد یعنی در ۱۰ مه ۱۹۲۰ والانتین هوفمان به مشهد مراجعت کرد. کارگزار مشهد از باز کردن درب تجارت‌خانه بدون حکم سفارت آلمان امتناع نمود (استادوخ: ۴۲-۶۶-۱۳۲۸ق).

بر این اساس، سفارت آلمان در ۷ شوال ۱۳۲۸ق. در نامه‌ای از وزارت خارجه ایران خواست تجارت‌خانه کارل فردیناند هوفمان به پسرش والانتین هوفمان واگذار شود. با اینکه والانتین هوفمان و سفارت آلمان ایراداتی به وضعیت رقت‌انگیز نگهداری تجارت‌خانه داشتند در اول رمضان ۱۳۲۸ق. تجارت‌خانه هوفمان به پسرش تحویل داده شد (استادوخ: ۵۸-۶۶-۱۳۲۸ق). با این حال، تجارت‌خانه هوفمان در مشهد برای چندین سال به مسئله‌ای دیپلماتیک برای گفتگوهای میان وزارت خارجه ایران و سفارت آلمان تبدیل شده بود که در این پژوهش مجال بررسی این مسئله نیست.

نتیجه‌گیری

در دوره قاجار به علت پیامدهای حاصل از انقلاب صنعتی، گسترش نظام سرمایه‌داری و نیز در اولویت قرار گرفتن تجارت جهانی، رقابتی چشمگیر در میان کشورهای استعماری برای سلطه اقتصادی بر کشورهای آسیایی و از آن میان ایران شکل گرفت. برخی از اتباع دولت آلمان به‌عنوان قدرت اقتصادی نوظهور در سده ۱۹ میلادی با تأسیس تجارت‌خانه‌هایی همچون؛ تجارت‌خانه لوی زالم، تجارت‌خانه وانگهوس، تجارت‌خانه کارل هوفمان، شرکت پتاگ، موسسه اونداج برمن، شرکت ای.گ. فارین در سیاست و اقتصاد ایران رخنه کرده بودند. دولت آلمان از تأسیس تجارت‌خانه‌های مزبور برای حضور گسترده اقتصادی در شهرهای مختلف ایران از جمله مشهد حمایت مالی می‌کرد. اهمیت تجاری مشهد به‌عنوان مرکز ایالت خراسان در شرق ایران، آمد و شد مستشاران تجاری و بازرگانان و جهانگردان آلمانی را به دنبال داشت. از این رهگذر و با توجه به گزارش‌های مستشاران و جهانگردان آلمانی از شرایط اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی حاکم بر ایران به‌ویژه مشهد، تجار و شرکت‌های آلمانی بر اساس آگاهی‌های لازم اقدام به بازگشایی تجارت‌خانه در مشهد نمودند. برخی تجارت‌خانه‌ها مانند تجارت‌خانه هوفمان با آگاهی از علاقه و خواست مردم، کالاهای مصرفی تریینی و سایر منسوجات ساخت آلمان را برای فروش در مشهد به ایران وارد می‌کرد و برخی دیگر مانند شرکت فرش پتاگ و شرکت ای.گ. فارین در صنایع قالی‌بافی مشهد یکی از مهم‌ترین صنایع تولیدی در ایران و مشهد از تولید قالی تا رنگرزی و صادرات آن وارد عرصه تولید شده بودند. با وجود این‌که فعالیت تجارت‌خانه‌های آلمانی در مشهد متأثر از جنگ اول جهانی و مسائل داخلی از جمله ناامنی اجتماعی و سرقت از اتباع خارجی بود، اما حکومت ایران با ایجاد فضای مناسب برای تجار اتباع خارجه توانست در بیشتر ولایت‌های ایران از جمله در مشهد در بازه زمانی ۱۳۲۲ق تا ۱۳۴۵ق زیرساخت‌های توسعه تجاری، فنی و صنعتی را پایه‌ریزی کند. اگرچه بروز جنگ اول جهانی و نتایج آن تا اندازه‌ای نفوذ اقتصادی آلمان و به تبع آن فعالیت بازرگانان و تجارت‌خانه‌های آلمانی را در شهر

مشهد کاهش داد، اما با قدرت‌یابی رضاخان و سپس با به پادشاهی رسیدن او، دوره‌ای دیگر از نفوذ اقتصادی و بازرگانی آلمانی‌ها در مشهد آغاز شد.

فهرست منابع

۱. آدمیت، فریدون. (۱۳۷۸). *ایدئولوژی نهضت مشروطیت ایران-مجلس اول و بحران آزادی*. ج ۲. تهران: روشنگران.
۲. ارباب، معصومه. (۱۳۸۲). *روابط ایران و آلمان در جنگ جهانی اول (۱۹۱۸-۱۹۱۴ م/۱۳۳۶-۱۳۳۲ ق)*. تهران: موسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران.
۳. اسپرینگ‌رایس، سسیل آرتور. (۱۳۷۵). *نامه‌های خصوصی سرسسیل اسپرینگ رایس وزیرمختار انگلیس در دربار ایران عهد سلطنت مظفرالدین شاه و محمدعلی شاه*. ترجمه جواد شیخ‌الاسلامی. تهران: اطلاعات.
۴. اتنر، مروین. ل. (۱۳۶۹). *روابط بازرگانی روس و ایران*. ترجمه احمد توکلی. تهران: بنیاد موقوفات افشار.
۵. باست، الیور. (۱۳۷۷). *آلمانی‌ها در ایران-نگاهی به تحولات ایران در جنگ جهانی اول بر اساس منابع دیپلماتیک فرانسه*. ترجمه حسین بنی‌احمد. تهران: شیرازه.
۶. پیرا، فاطمه. (۱۳۷۹). *روابط سیاسی-اقتصادی ایران و آلمان (بین دو جنگ جهانی)*. تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی.
۷. دستره، آنت. (۱۳۶۳). *مستخدمین باژیک در خدمت دولت ایران*. ترجمه منصوره اتحادیه. تهران: نشر تاریخ ایران.
۸. سپهر، احمدعلی (مورخ‌الدوله). (۱۳۶۲). *ایران در جنگ بزرگ ۱۹۱۸-۱۹۱۴ م*. تهران: ادیب.
۹. فشاهی، محمدرضا. (۱۳۶۰). *تکوین سرمایه‌داری در ایران (۱۹۰۵-۱۷۹۶ م)*. تهران: گوتنبرگ.
۱۰. کتاب سبز، بی‌طرفی ایران. (۱۳۶۳). با مقدمه رضا نظام‌مافی. تهران: تاریخ ایران.
۱۱. *گزاره‌المعی*. (۱۳۱۲ ق). ج ۳. نسخه موجود در کتابخانه مجلس شورای اسلامی. شماره ثبت ۱۸۲۲۱.
۱۲. کرزن، جورج ناتانیل. (۱۳۶۲). *ایران و قضیه ایران*. ج ۱، ۲. ترجمه غلامعلی وحید مازندرانی. تهران: علمی فرهنگی.

۱۳. گروته، هوگو. (۱۳۶۹). *سفرنامه گروته*. ترجمه مجید جلیلود. تهران: مرکز.

۱۴. *گزیده اسناد روابط ایران و آلمان*. (۱۳۷۶). ج ۱. به-کوشش مینا ظهیرنژاد ارشادی. تهران: وزارت امور خارجه.

۱۵. لنچافسکی، ژرژ. (۱۳۵۱). *غرب و شوروی در ایران-سی سال رقابت*. ترجمه حوریه عباسی. تهران: ابن‌سینا.

۱۶. لنزوسکی، جورج. (۱۳۵۶). *رقابت روسیه و غرب در ایران*. ترجمه اسماعیل رائین. تهران: جاویدان.

۱۷. لیتن، ویلهم. (۱۳۶۷). *ایران از نفوذ مسالمت‌آمیز تا تحت‌الحمایگی*. ترجمه مریم میرحیدری. تهران: معین.

۱۸. لندور، آرنولد هنری سویچ. (۱۳۸۸). *اوضاع سیاسی، اجتماعی، فرهنگی، اقتصادی و بازرگانی ایران در آستانه مشروطیت*. ترجمه علی‌اکبر عبدالرشیدی. تهران: امیرکبیر.

۱۹. مارتین، برافورد جی. (۱۳۶۸). *تاریخ روابط ایران و آلمان*. ترجمه پیمان آزاد و علی امید. تهران: موسسه پیک ترجمه و نشر.

۲۰. محمود، محمود. (۱۳۶۱). *تاریخ روابط سیاسی ایران و انگلیس در قرن نوزدهم میلادی*. ج ۶. تهران: اقبال.

۲۱. *معاهدات و قراردادهای تاریخی در دوره قاجار*. (۱۳۷۳). به‌کوشش غلامرضا طباطبائی مجد. تهران: بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار.

۲۲. ملائی، مصطفی، و منصوره اتحادیه. (۱۳۹۷). «سرمایه‌گذاری شرکت‌های غربی در صنعت فرش ایران در عصر قاجار». *فصلنامه گنجینه اسناد*. (شماره ۱۱۱)، ۹۳-۶۴.

۲۳. میراحمدی، مریم. (۱۳۶۶). *پژوهشی در تاریخ معاصر ایران-برخورد شرق و غرب در ایران ۱۹۰۵-۱۹۰۰*. مشهد: آستان قدس رضوی.

۲۴. نجف‌زاده، علی. (۱۳۹۴). *کنسولگری‌ها، مستخدمان و مستشاران خارجی در مشهد*. مشهد: انصار.

۲۵. وین، آنتونی. (۱۳۸۴). *ایران در بازی بزرگ*. ترجمه عبدالرضا هوشنگ مهدوی. تهران: پیکان.

۲۶. وین، آنتونی. (۱۳۹۷). *سه شتران روانه به اسمیرنا (تاریخچه کمپانی قالی شرق)*. ترجمه یدالله آقاعباسی و زهرا آقاعباسی. تهران: موسسه تألیف، ترجمه و نشر آثار هنری.

۲۷. (۱۳۲۵ق). کارتن ۳. پرونده ۹/۲: ۵۰. ۶۲. ۶۳. ۶۴.
۷۰. ۷۱. ۷۶. ۷۹.
۲۸. (۱۳۲۵ق). کارتن ۳. پرونده ۹/۳: ۱۱۷. ۱۱۸. ۱۱۹.
۲۹. اداره اسناد و تاریخ دیپلماسی وزارت امور خارجه.
(۱۳۲۶ق). کارتن ۴. پرونده ۳۲: ۱. ۲. ۲۷.
۳۰. (۱۳۲۳ق). کارتن ۶۶. پرونده ۷۳: ۴. ۸. ۱۳. ۲۰.
۳۱. (۱۳۳۸ق). کارتن ۶۶. پرونده ۶: ۱۸. ۱۹. ۲۰. ۲۱. ۲۲.
۲۹. ۲۹/۱. ۳۲. ۳۶. ۴۲. ۵۸. ۶۳/۱. ۶۳.
۳۲. (۱۳۳۹ق). کارتن ۶۶. پرونده ۲: ۱۱. ۱۲. ۲۹. ۳۴. ۴۲.
۴۷. ۶۱/۱. ۶۴.
۳۳. (۱۳۰۰ش). کارتن ۴. پرونده ۲: ۴. ۱۱. ۱۳. ۱۴. ۱۶.
۲۰. ۲۲.
۳۴. (۱۳۰۰ش). کارتن ۴. پرونده ۲۰: ۱/۱. ۶. ۱۹/۱.
۳۵. (۱۳۰۰ش). کارتن ۳۵. پرونده ۱۲: ۳۵. ۳۷. ۴۲. ۴۶.
۳۶. (۱۳۰۲ش). کارتن ۳۶. پرونده ۲۲: ۹. ۲۱.
۳۷. (۱۳۰۳ش). کارتن ۴. پرونده ۱۳: ۲.
۳۸. (۱۳۰۳ش). کارتن ۳۶. پرونده ۱: ۵. ۹. ۱۰.
۳۹. (۱۳۰۵ش). کارتن ۴. پرونده ۲۳: ۱. ۲.
۴۰. (۱۳۰۶ش). کارتن ۵۹. پرونده ۱: ۱. ۷. ۸.

نشریات

۴۱. تازه بهار. (۱۳۳۹ق). شماره ۵۳.
۴۲. رعد. (۱۳۳۳ق). شماره ۱۶۷.
۴۳. شوق ایران. (۱۳۳۵ق). شماره ۷.
۴۴. فکر آزاد. (۱۳۴۰ق). شماره ۱۳.
۴۵. عصر جدید. (۱۳۳۲ق). شماره ۵.
۴۶. نوبهار. (۱۳۳۲ق). شماره ۶.